

[А.П. Лобанов, О.Н. Подунова, О.Н. Кунгурцева]; под ред. А.П. Лобанова. – Мн. : БГПУ, 2003. – С. 5–17.

5. Михайлова (Алешина) Е.С. Методика исследования социального интеллекта: Адаптация теста Дж. Гилфорда и М. Салливена / Е.С. Михайлова. – СПб. : ГП «ИМАТОН», 1996. – 56 с.

6. Практический интеллект / Р.Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

7. Руденко С.В. Феномен соціального інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної науки / С.В. Руденко // Актуальні проблеми психології. Соціаль-

на психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : [збірник наук. праць] / під ред. С.Д. Максименко, Л.М. Карамушка. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка. – 2004. – Т. 1. – Ч. 13. – С. 85–87.

8. Cantor N., Kihlstrom J.F. (1987) Personality and social intelligence. Englewood Cliffs, NJ : Erlbaum.

9. Guilford J.P. (1967) The nature of human intelligence. – New York : McGraw-Hill.

10. Thorndike E.L., Stein S. (1937) An evaluation of the attempts to measure social intelligence. Psychological Bulletin, 34. – P. 275–285.

УДК 159.923

ТЕМПОРАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСТВА

Острова В.Д., науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи
Національна академія педагогічних наук України

У статті наводяться результати емпіричного дослідження ідентичностей сучасної студентської молоді. Аналізується склад системи актуальних ідентичностей і перспективних ідентичностей, визначаються пріоритетні категорії, за якими особистість себе ідентифікує, та їхнє значення в колективних матрицях.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, актуальна ідентичність, перспективна ідентичність.

В статье приводятся результаты эмпирического исследования идентичностей современной студенческой молодежи. Анализируется состав системы актуальных идентичностей и перспективных идентичностей, определяются приоритетные категории, по которым личность себя идентифицирует, и их вес в коллективных матрицах.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, личностная идентичность, актуальная идентичность, перспективная идентичность.

Ostrova V.D. TEMPORAL PARAMETERS OF IDENTITY OF STUDENTS

The article presents the results of empirical study of the identity of modern students. It analyses the content of the system of current and prospective identities, defines priority categories according to which a person identifies himself, and their influence in collective matrices.

Key words: identity, social identity, personal identity, actual identity, prospective identity.

Постановка проблеми. У сучасній соціальній психології поняття «ідентичність» є одним із центральних понять, оскільки воно пов'язане з найбільш актуальними питаннями соціальної теорії й практики. Сучасна реальність потребує від людини вписати власне «Я» в складний і вкрай рухливий контекст. Це стає можливим якщо «Я» постійно змінюється, творчо переосмислюється, але при цьому залишається собою. Поняття «ідентичність» якраз і охоплює моменти сталості та рухливості «Я». Вивчення темпоральних параметрів ідентичності, а саме актуальної та перспективної ідентичностей студентства є одним з актуальних напрямів соціально-психологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки з'явилась велика кіль-

кість досліджень ідентичності, здійснених такими вітчизняними та зарубіжними психологами: В.С. Агеєв, Г.М. Андреева, О.П. Белінська, О.В. Бичко, Н.І. Іванова, Ю.Л. Качанов, К.В. Коростеліна, О.О. Романівська, В.Ф. Соколова, Д. Абрамс, М. Августинос, Н. Елмерс, С. Холл, М. Хогг, Х. Маркус, С. Стрикер, Х. Теджфел, Дж. Тернер, І. Волкер та ін. [1; 2; 3; 5; 6; 16].

У 90-і роки починають видаватися два міждисциплінарні журнали, орієнтовані на аналіз проблеми ідентичності: «Identities: Global Studies in Culture and Power» і «Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture». Проте можна констатувати відсутність інституціонально унормованої дискусії із цього питання на пострадянському просторі. На сучасному етапі більшість вче-

них погоджується з тезою, що особистісна ідентичність також є соціальною за своїми витоками, але більшість досліджень присвячені саме соціальній ідентичності. Одними з основних напрямів дослідження цієї проблематики є спроби створити багаторівневі інтегральні моделі соціальної ідентичності, вивчення сутнісних характеристик соціальної ідентичності, розгляду соціальної ідентичності у віковій динаміці, виявлення змістовних характеристик групової та гендерної ідентичності. Трансформаційні процеси в суспільстві спричиняють появу «нових» ідентичностей, які не були виокремлені в класичних підходах до теорії ідентичності. Потреби психологічної практики ініціюють не тільки теоретичне й емпіричне дослідження всіх аспектів ідентичності як ключових проблем соціальної психології, а й дослідження, спрямовані на оптимізацію ідентифікаційних процесів.

Найбільш вразливою соціальною групою в умовах кризи є молодь. Саме в цей віковий період ідеологічна структурованість суспільства є найбільш важливою, бо відсутність спрощеної, стандартизованої репрезентації суспільних норм і цінностей заважає молодій людині організувати життєдіяльність відповідно до своїх конкретних можливостей і залученості в події й різні соціальні групи.

Студентська молодь як окрема соціальна група є предметом соціально-психологічного аналізу. Це соціально-вікова група, яка перебуває в процесі активного професійного й соціального становлення, засвоєння соціального досвіду, оволодіння культурними, освітніми й іншими соціальними функціями. Соціальний статус та акмеологічна активність студентства також вирізняються певною специфікою. На думку деяких дослідників, саме студентська молодь через вікові й психологічні особливості найбільш ефективно пристосовується до системи ринкових відносин, успішно здобуває новий економічний і соціальний досвід. Можна зазначити, що студентська молодь певним чином відіграє роль дослідників, опановуючи нові цінності, норми, моделі поведінки. Це саме той соціальний прошарок, якій одночасно є носієм як нових протиріч, так і найоптимальніших якостей, які передаються від покоління до покоління. Таким чином, питання соціальної ідентифікації та мотиваційної спрямованості студентства є досить актуальними й привертають увагу багатьох дослідників.

Постановка завдання. З метою вивчення системи ідентичностей сучасної студентської молоді, а також вивчення наявності й специфіки перспективної ідентичності в статті подано аналіз системи актуальних ідентичностей і перспективних ідентично-

стей студентської молоді та визначено їхні пріоритетні категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформаційні процеси сучасного суспільства – формування нових зразків масової культури, гібридизація культурних зразків, інтенсифікація локальних традиційних зразків, зміна просторово-часових координат – обумовлюють виникнення соціокультурного простору, що пропонує індивідам і групам широкий спектр культурних зразків, детермінує системи соціальної взаємодії і є основою процесу ідентифікації [4, с. 40].

Предметом окремого теоретичного розгляду в сучасній соціальній психології є також якості й характеристики соціальної ідентичності. Виокремлюють такі основні характеристики соціальної ідентичності: темпоральність, множинність та залежність від соціального контексту. Аналіз часових аспектів ідентичності має два рівні:

- рівень зміни змісту структурних компонентів та їх взаємодії між собою (рівень індивіда);

- рівень змін культурних зразків у соціумі (інституційний рівень).

Виокремлення цих двох рівнів аналізу обумовлено самою системою створення та відтворення культурних зразків.

Темпоральність структури соціальної ідентичності (на рівні індивіда) детермінується двома взаємопов'язаними факторами:

- психофізичним розвитком індивіда, переходом з однієї вікової групи в іншу, що передбачає постійну оцінку індивідом себе сьогоденні, в минулому й майбутньому;

- розширенням досвіду й пізнанням нових ситуацій взаємодії, які вимагають сприйняття й відтворення нових культурних зразків, що у свою чергу під впливом особистісного переживання індивідом призводить до зміни його самості, яка змінює відбір і відтворення культурних зразків [4, с. 42].

Іншими характеристиками соціальної ідентичності (крім темпоральності) є множинність ідентичності та її залежність від соціального контексту.

Необхідно зазначити, що для визначеної вибірки респондентів як для єдиної вікової та професійної групи – студентів – значна частина параметрів, що здійснюють опосередкований та безпосередній вплив на формування ідентичності (геокліматичні, екологічні умови, історичний період, мова, специфіка конкретної політичної та економічної ситуації тощо) є спільними, а частина (такі як рівень доходу, спадковість, хвороби, специфіка сімейних і особистих стосунків, структура й спрямованість особистості, будова мотиваційної сфери, інтереси, установки, здібності, вольові якості, темперамент, характер тощо)

є суто індивідуальними. Тобто образ світу, частиною якого є й образ самого себе, у кожного респондента є суб'єктивним.

Виразом суб'єктивності образу світу є індивідуальні особливості систем значень, якими оперує суб'єкт у ході пізнавальної та практичної діяльності.

Операціональним аналогом системи значень є індивідуальний семантичний простір. Індивідуальний семантичний простір є, з одного боку, категоріальною установкою, яка орієнтує суб'єкта на пошук саме тих ознак об'єкта, які в контексті його діяльності набувають для нього вирішального значення; а з іншого – утвореною цими ознаками багатовимірною системою координат, у якій розміщуються, впорядковуються та класифікуються суб'єктивні образи об'єктів [9; 11; 15].

Відповідно до принципу операціональної аналогії між параметрами суб'єктивного семантичного простору й категоріальною структурою індивідуальної свідомості, процес актуального породження значень можна представити як послідовну розгортку плану змісту, рух від емоційно-образних форм відображення до опосередкованих значеннями (тобто культурою) рівнів предметної (категоріальною) розчленованості. Наповнення змістом відбувається на кожному рівні породження. У моделюванні за допомогою семантичних просторів цей процес виступає як послідовна розгортка-розщеплення невеликої кількості семантично розпливчастих конотативних факторів у сукупності семантично більш вузьких та конкретних факторів, які досягають предметного (денотативного) рівня. Ступінь та характер розчленованості більш розвинених, опосередкованих громадськими значеннями рівнів категоризації є похідними від знання суб'єктом окремої змістової області, від його суб'єктивної системи категоризації, його «імпліцитної теорії» окремої змістової області, тобто семантичні простори мають диференціально-психологічні ознаки.

Гетерогенність індивідуальної свідомості спричиняє високу когнітивну складність суб'єкта в одній змістовій області й досить низьку в іншій [13].

Важливим якісним показником організації семантичного простору є сам зміст виокремлених факторів, який може бути в межах однієї змістової області різним для різних респондентів. Значення є одночасно операторами класифікації, і відобразитися у вигляді факторів-координат семантичного простору можуть тільки ті підстави класифікації, які притаманні самому суб'єкту.

Таким чином, сукупність актуальних і перспективних ідентичностей респондента може розглядатися як індивідуальні семан-

тичні простори окремих змістовних областей – «Я сьогодні» та «Я в майбутньому».

Характеристика вибірки

У дослідженні взяли участь студенти 2–4 курсів очної форми навчання Національного авіаційного університету (м. Київ) (такі факультети: механіко-економічний, соціології й психології), Університету сучасних знань (м. Київ) та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Луганськ) (такі факультети: економічний, механічний, філологічний, юридичний). Загальна кількість респондентів – 297 осіб. Середній вік – 21,8 років (від 18 до 24 років). Чоловіків – 131 особа (44,11%), жінок – 166 (55,89%) осіб.

Необхідно зазначити, що на початку навчання у ВНЗ першокурсники входять у нову систему взаємин, займають нову соціальну позицію – відбувається період адаптації до навчання у виші. Адаптація першокурсників має такі форми:

- формальна адаптація – виникнення інформаційної обізнаності з новими реаліями студентського життя, пристосування до умов вишу, усвідомлення своїх прав та обов'язків;

- соціально-психологічна адаптація – внутрішня інтеграція груп студентів-першокурсників та інтеграція цих груп зі студентським оточенням загалом;

- дидактична адаптація – опанування студентом різноманіття нових організаційних форм, методів і змісту навчально-професійної діяльності у ВНЗ;

- особистісно-психологічна адаптація – прийняття студентом нової соціальної позиції та опанування нової соціальної ролі [8].

Труднощі, які виникають в адаптації до навчання у виші, не є однаковими для всіх студентів. Згідно з результатами досліджень Л.Г. Подоляк 49% студентів важко засвоюють нові форми навчального процесу, 20% – гостро переживають відірваність від сім'ї та важко пристосовуються до самообслуговування, 12% – відчувають труднощі входження в новий колектив, 39% – не можуть охопити увесь обсяг самостійної роботи [12]. Наведені дані підтверджуються результатами інших досліджень.

Згідно з даними Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи, який на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 30.12.2009 року № 1248 «Про покращання соціально-педагогічного і психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах III-VI рівнів акредитації» здійснює щорічний моніторинг щодо наявності та стану психологічної служби у вказаних закладах [10], з усіх учасників навчально-виховного процесу найбільша потреба в психологічних послугах є наявною в студентів:

Таблиця 1

Ініціатори звернень до психологічної служби ВНЗ (%)

Цільові групи	Кількість звернень протягом навчального року(%)			
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013
Студенти	82,10	79,21	74,54	73,59
Викладачі	6,14	7,54	8,42	8,33
Куратори студентських груп	4,54	5,27	7,76	6,15
Вихователі	1,08	1,24	2,24	1,2%
Адміністрація ВНЗ	4,51	5,29	3,84	4,80
Громадські організації ВНЗ	0,53	0,43	1,02	1,56
Сторонні організації	1,11	1,02	2,19	4,33

Таблиця 2

Звернення студентів до психологічної служби ВНЗ (%)

Студенти	Кількість звернень протягом навчального року (%)			
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013
1 курс	82,10	79,21	74,54	73,59
2 курс	6,14	7,54	8,42	8,33
3 курс	4,54	5,27	7,76	6,15
4 курс	1,08	1,24	2,24	1,2
5 курс	4,51	5,29	3,84	4,80
6 курс	0,53	0,43	1,02	1,56

Наведені дані свідчать, що потреба у взаємодії з працівниками психологічної служби є особливо актуальною для студентів I курсу, що пояснюється активним перетіканням процесу соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ. Показовою є й тематика звернень студентів-першокурсників: від загальної кількості звернень «Адаптація до навчання і до нового колективу» складає 29%, «Міжособистісні стосунки у студентському колективі» – 12%, «Організація власної навчальної діяльності» – 11%.

На останньому курсі навчання у виші перед старшокурсниками постає проблема подальшого працевлаштування, планування наступного власного соціального розвитку. Ситуація суттєво ускладнюється наявністю в сучасній соціальній дійсності таких тенденцій: по-перше, це поява нового розподілу на ринку праці (на дипломованих і кваліфікованих працівників) – традиційний взаємозв'язок соціального статусу й рівня диплома нерідко розпадається. По-друге, якщо раніше виробнича сфера й економіка на невідповідність між результатами освіти й попитом на ринку праці реагували безробіттям, то тепер до неї додалася ще одна проблема – за величезної кількості непрацевлаштованих (аплікантів) наявність нестачі кадрів необхідної кваліфікації (висококваліфікованих

фахівців) і необхідності їхньої підготовки [7]. Зазначені тенденції значно ускладнюють соціально-психологічну адаптацію молоді під час вступу в самостійне життя.

З вищевикладеного можна зробити висновки, що рівень соціально-психологічної адаптації студентів на першому та останньому курсах навчання може значно коливатися зі зміною реальної соціальної позиції (тієї, що вже відбулася – перший курс, та тієї, що відбудеться в найближчому майбутньому – останній курс). Саме тому вибірка дослідження формувалася зі студентів 2–4 курсів.

Як найбільш адекватний метод дослідження був обраний тест М. Куна й Т. Макпартленда «Хто Я?» [14]. Емпіричне дослідження проводилося за такою процедурою.

Тест пропонувався респондентам двічі, при цьому вносилися зміни в інструкцію.

Перший раз інструкція та процедура тестування відповідали класичним, зміни були внесені тільки в частину інструкції, що стосується кількості самовизначень – була відсутня жорстка регламентація. Респондентам пропонувалося відповідати найрізноманітніше, використовуючи різні ознаки.

Другий раз інструкція була істотно змінена: «Уявіть, що вже пройшло десять років. Хто Ви?». Респондентам пропонувалося дати максимально можливу кількість самовизначень, при цьому доповненням

до питання було прохання представити себе реалістично.

Часовий проміжок «10 років» був запропонований нами з урахуванням віку респондентів – 18–24 роки. Отже, респонденти мали можливість прогнозувати власне соціальне становище, співвідносячи його з віком особистості, яка знаходиться в стадії активного відтворення соціального досвіду.

Ідентифікаційні категорії респондентів, отримані під час першого виконання тесту

«Хто Я?» М. Куна й Т. Макпартленда надалі ми будемо називати «актуальною ідентичністю», а ідентифікаційні категорії респондентів, отримані під час повторного виконання тесту із зміненою інструкцією, – «проспективною ідентичністю».

Завдання виконувалося анонімно, респонденти вказували тільки вік і стать. За кожним респондентом закріплювався особистий номер, що дозволило зіставляти й аналізувати результати тестування, які наведені в таблицях 3, 4, 5.

Таблиця 3

Кількісні показники актуальної й проспективної ідентичностей

n (осіб)	Актуальна ідентичність (кількість)	Загальна кількість	n (осіб)	Проспективна ідентичність (кількість)	Загальна кількість
8	9	72	15	1	15
8	10	80	19	2	38
9	11	99	24	3	72
12	12	144	27	4	108
13	13	169	17	5	85
20	14	280	13	6	78
23	15	345	31	7	217
25	16	400	30	8	240
30	17	510	26	9	234
31	18	558	15	10	150
36	19	684	11	11	121
39	20	780	7	12	84
19	21	399	7	13	91
15	22	330	13	14	182
9	23	207	14	15	210
			13	16	208
			12	17	204
			2	18	36
297		5 057	297		2 373

Загальна кількість актуальних ідентичностей – 5 057 самовизначень, загальна кількість проспективних ідентичностей – 2 479 самовизначень.

За результатами проведення тесту були складені колективні ідентифікаційні матриці актуальної й проспективної ідентичностей, що дозволило визначити категорії соціальної та особистісної ідентичностей, провідні категорії й здійснити порівняльний аналіз розподілу значення між категоріями. У дослідженні ми виокремили 20 показників у

шкалі аналізу ідентифікаційних характеристик актуальної ідентичності й 19 показників у шкалі аналізу ідентифікаційних характеристик проспективної ідентичності.

Отриману в результаті опитування сукупність вільних самохарактеристик можна розподілити на дві основні групи (складені з декількох категорій): об'єктивні (характеристики, які входять у структуру соціальної ідентичності) й суб'єктивні (характеристики, які входять у структуру особистісної ідентичності).

Таблиця 4

**Актуальна ідентичність –
колективна матриця (N=297)**

№	Ідентифікаційні категорії	%
1	Особистісні якості	14,14
2	Гендерна ідентичність	12,74
3	Студентство	10,57
4	Характеристики й ролі в спілкуванні	8,25
5	Батьківська родина	6,23
6	Власна родина	1,53
7	Загалом	7,76
8	Людина	6,98
9	Метафоричні визначення	6,01
10	Професійна належність	5,60
11	Етнічна ідентичність	4,95
12	Політична ідентичність	3,92
13	Матеріальний статус	3,40
14	Характеристики зовнішності	3,27
15	Громадянство	2,89
16	Захоплення	2,22
17	Мешканець міста, села	2,12
18	Релігійна ідентичність	1,99
19	Робота	1,55
20	Майбутня родина	0,82
21	Майбутній проф. Статус	0,81
22	Загалом	100,00

У колективній ідентифікаційній матриці актуальної ідентичності найбільша вага серед соціальних ідентичностей належить таким категоріям: стать, студентство, родина (батьківська й власна), професійна належність та категорії «людина». Незначну частину матриці займають такі соціальні категорії: робота, регіональна ідентичність, релігійна ідентичність.

Таблиця 5

№	Ідентифікаційні категорії	%
1	Батьківська родина	8,09
	Власна родина	13,50
	Загалом	21,59
2	Економічний і майновий статус	19,19
3	Професійна належність	7,68
	Професійний статус	10,10
	Загалом	17,68
4	Особистісні якості	11,01
5	Громадянство	5,27

6	Освіта	4,88
7	Характеристики й ролі в спілкуванні	4,24
8	Мешканець міста, села (насел. пункту)	2,79
9	Гендерна ідентичність	2,69
10	Метафоричні визначення	2,16
11	Вік	2,10
12	Людина	2,08
13	Захоплення	1,97
14	Характеристики зовнішності	1,58
15	Етнічна ідентичність	0,37
16	Політична ідентичність	0,20
17	Релігійна ідентичність	0,19
	Загалом	100,00

У колективній ідентифікаційній матриці проспективної ідентичності серед соціальних ідентичностей найбільше значення мають три категорії: родина, професія (належність і статус), економічний статус. Незначну частину матриці займають такі соціальні категорії: етнічна ідентичність, регіональна ідентичність, релігійна ідентичність.

Загальною тенденцією є зміна значення категорій у колективній матриці проспективної ідентичності, порівняно з колективною матрицею актуальної ідентичності: у 10 категорій значення зменшується, у 6 категорій – збільшується.

Висновки. За результатами дослідження можна стверджувати, що в колективних ідентифікаційних матрицях пріоритетними категоріями, за якими особистість себе ідентифікує, є такі: актуальна ідентичність – гендер, студентство, родина (батьківська й власна), професійна належність та категорія «людина»; проспективна ідентичність – родина, професія (належність і статус), економічний статус.

У часовій перспективі можна констатувати зміну як складу, так і значення окремих ідентичностей у колективних ідентифікаційних матрицях, що може бути пояснено прогнозуванням власного соціального й особистісного розвитку сучасним студентством.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г. М. Конструирование образа социального мира в условиях нестабильности / Г. М. Андреева // Социальная психология : [хрестоматия] / науч. ред. Г. М. Андреева. – М. : МГППУ, 2000. – Ч. 1. – С. 315–337.

2. Белинская Е. П. Временные аспекты «Я»-концепции и идентичности / Е. П. Бе-

линская // Идентичность : [хрестоматия] / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. ; Воронеж : Московский психолого-социальный институт ; НПО «Модек», 2003. – С. 6–20.

3. Белинская Е. П. Конструирование идентификационных структур личности в ситуации неопределенности / Е. П. Белинская // Трансформация идентификационных структур в современной России / под ред. Т. Г. Стефаненко. – М. : МОНФ, 2001. – С. 30–53.

4. Ганеева Е. И. Проблемная социальная идентичность: сущность и условия формирования / Е. И. Ганеева // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». – 2008. – № 1(9). – С. 39–45.

5. Иванова Н. Л. Социальная идентичность: теория и практика / Н. Л. Иванова, Т. В. Румянцева. – М. : СГУ, 2009. – 456 с.

6. Иванова Н. Л. Социальная идентичность в исследовании организаций / Н. Л. Иванова, Т. Мортон // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 3. – С. 89–102.

7. Лаврухина Е. А. Социальные спрос и заказ в образовании / Е. А. Лаврухина // Гражданское общество как политический феномен : доклады конгресса. – Екатеринбург, 1999. – С. 87–107.

8. Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи / О. Г. Мороз, О. С. Падалка, В. І. Юрченко. – К. : НПУ, 2003. – 267 с.

9. Основы психодиагностики : [учеб. пособ. для студентов педвузов] / под общ.

ред. А. Г. Шмелева. – М. ; Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.

10. Панок В. Г. Психологічна служба вищого навчального закладу: організаційно-методичні аспекти : [метод. посіб.] / В. Г. Панок, В. Д. Острова. – К. : Освіта України, 2010. – 230 с.

11. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.

12. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : [навч. посіб. для магістрантів і аспірантів] / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.

13. Серкин В. П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики : [учеб. пособ. для ВУЗов] / В. П. Серкин. – М. : ПЧЕЛА, 2008. – 382 с.

14. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : [учеб. пособ.] / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Ин-т психотерапии, 2002. – 490 с.

15. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : Моск. ун-т, 1983. – 158 с.

16. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of intergroup relations / eds. : S. Worchel, W. G. Austin. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.